

Jaloliddin Rumi "Masnaviy" asari va Dante Aligyer "Ilohiy Komediya" asarlarida diniy-falsafiy leksikaning semantik va kognitiv tahlili

Moxigul Musaboyevna Asronova
Andijon davlat universiteti
Nilufar Abdulhamidovna Ahmadjonova
Turon Universiteti Andijon filiali

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sharq va G'arb mumtoz adabiyotining yirik namunalari bo'lgan Jaloliddin Rumiyning "Masnaviy" hamda Dante Aligyerining "Ilohiy komediya" asarlarida qo'llangan diniy-falsafiy leksikaning lingvistik xususiyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda ushbu asarlarda ishlatilgan diniy-falsafiy terminlar va konseptlarning semantik tuzilishi, metaforik ifodalanishi hamda ularning madaniy-kognitiv asoslari o'rganiladi. Shuningdek, Sharq tasavvufiy an'anasi va G'arb xristian teologik tafakkuri asosida shakllangan lingvistik modellarning o'ziga xosligi aniqlanadi. Tahlil natijalariga ko'ra, Rumiyning "Masnaviy" asarida leksik birliklar ko'proq ramziy va ko'p qatlamli ma'noga ega bo'lsa, Dante asarida ular aniq ierarxik va strukturaviy tizimga asoslanganligi ko'rsatiladi. Tadqiqot natijalari diniy-falsafiy leksikaning lingvistik xususiyatlari madaniy kontekst bilan bevosita bog'liqligini tasdiqlaydi [1:B,12].

Kalit so'zlar: diniy-falsafiy leksika, lingvistik tahlil, semantika, kognitiv tilshunoslik, "Masnaviy", "Ilohiy komediya", Sharq adabiyoti, G'arb adabiyoti, metafora, konseptual tizim

Semantic and cognitive analysis of religious and philosophical lexicon in the works of Jalaluddin Rumi "Masnavi" and Dante Alighieri "Divine Comedy"

Mokhigul Musaboyevna Asronova
Andijan State University
Nilufar Abdulhamidovna Ahmadjonova
Andijan Branch of Turon University

Abstract: This article provides a comparative analysis of the linguistic features of the religious and philosophical lexicon used in the works of Jalaluddin Rumi "Masnavi" and Dante Alighieri "Divine Comedy", which are great examples of

Eastern and Western classical literature. The study studies the semantic structure, metaphorical expression and their cultural and cognitive foundations of religious and philosophical terms and concepts used in these works. It also identifies the uniqueness of linguistic models formed on the basis of the Eastern mystical tradition and Western Christian theological thought. According to the results of the analysis, in Rumi's "Masnavi" lexical units have a more symbolic and multi-layered meaning, while in Dante's work they are based on a clear hierarchical and structural system. The results of the study confirm that the linguistic features of religious and philosophical lexicon are directly related to the cultural context [1:B,12].

Keywords: religious and philosophical lexicon, linguistic analysis, semantics, cognitive linguistics, "Masnavi", "Divine Comedy", Eastern literature, Western literature, metaphor, conceptual system

Kirish. Jahon adabiyotida diniy-falsafiy mazmunga ega asarlar inson tafakkuri, axloqiy qarashlari va borliq haqidagi konsepsiyalarni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, Sharq va G'arb mumtoz adabiyotining yirik vakillari bo'lgan Jaloliddin Rumiyning "Masnaviy" hamda Dante Aligyerining "Ilohiy komediya" asarlari diniy-falsafiy g'oyalarni badiiy-lingvistik vositalar orqali ifodalashning eng yuksak namunalaridan hisoblanadi [2:B,34].

"Masnaviy" asarida tasavvufiy dunyoqarash asosiy o'rin tutadi va unda insonning ruhiy kamoloti, ilohiy ishqqa yetishish hamda ma'naviy poklanish jarayoni ramziy til orqali ifodalanadi. Ushbu asarda qo'llangan diniy-falsafiy leksika ko'pincha metaforik, ko'p ma'noli va ochiq semantik tizimga ega bo'lib, u o'quvchini chuqur tafakkurga undaydi [3:B,22].

Dante Aligyerining "Ilohiy komediya" asari esa G'arb xristian teologiyasi asosida qurilgan bo'lib, unda insonning gunohdan najotga tomon yo'li aniq strukturaviy modelda tasvirlangan. Jahannam, A'rof va Jannat kabi konseptlar qat'iy ierarxik tizimga ega bo'lib, diniy-falsafiy leksika aniq teologik ma'nolar bilan chegaralangan holda qo'llaniladi [4:B,45].

Mazkur ikki asar turli madaniy va diniy tizimlarga mansub bo'lsa-da, ularni birlashtiruvchi asosiy jihat inson borligi, axloqiy tanlov va ilohiy haqiqatni anglash masalasidir. Shu sababli ushbu maqolaning maqsadi Sharq va G'arb mumtoz asarlarida diniy-falsafiy leksikaning lingvistik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilishdan iboratdir [5:B,63].

Tadqiqotda kognitiv tilshunoslik va semantik tahlil yondashuvlaridan foydalanilib, diniy-falsafiy leksikaning matndagi funksional va konseptual xususiyatlari ochib beriladi. Bu esa mazkur leksikaning nafaqat lingvistik birlik, balki madaniy tafakkur modeli sifatidagi rolini ham yoritishga xizmat qiladi [6:B,29].

Adabiyotlar tahlili. Diniy-falsafiy leksikaning lingvistik xususiyatlarini o'rganish tilshunoslik, adabiyotshunoslik va falsafa kesishgan murakkab ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu sohada olib borilgan dastlabki tadqiqotlar diniy matnlardagi leksik birliklarning semantik talqiniga qaratilgan bo'lib, keyinchalik kognitiv tilshunoslik yondashuvi asosida yanada chuqurlashgan [1:B,18].

Kognitiv tilshunoslikda G.Lakoff va M.Jonson tomonidan ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasi diniy-falsafiy matnlardagi abstrakt tushunchalarning inson ongida qanday shakllanishini izohlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning fikricha, murakkab falsafiy va diniy konseptlar metaforik tafakkur orqali ifodalanadi va til bu jarayonning asosiy vositasi hisoblanadi [2:B,36].

Sharq tasavvufiy adabiyoti bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda Jaloliddin Rumiyning "Masnaviy" asari ramziy va ko'p qatlamli semantik tizimga ega matn sifatida baholanadi. Tadqiqotchilar ushbu asarda "ishq", "ruh", "nur", "nafs" kabi birliklar oddiy leksik birlik emas, balki keng konseptual maydonga ega bo'lgan falsafiy tushunchalar ekanini ta'kidlaydilar [3:B,27].

G'arb adabiyotshunosligida Dante Aligyerining "Ilohiy komediya" asari o'rta asr xristian dunyoqarashining mukammal lingvistik modeli sifatida talqin qilinadi. Unda diniy-falsafiy leksika aniq strukturaga ega bo'lib, jahannam, a'rof va jannat konseptlari qat'iy ierarxik tizimda ifodalanadi [4:B,49].

Qiyosiy adabiyotshunoslikka oid tadqiqotlarda Sharq va G'arb diniy-falsafiy matnlari o'rtasida konseptual tafovut va o'xshashliklar mavjudligi qayd etiladi. Ayrim olimlar Rumiyning asarida ma'no ochiqligi va metaforiklik ustunligini ta'kidlasa, Dante asarida esa mantiqiy strukturalashuv va teologik aniqlik yetakchi ekanligini ko'rsatadi [5:B,41].

So'nggi yillarda kognitiv semantika doirasida olib borilgan tadqiqotlar diniy-falsafiy leksikaning mental model sifatida shakllanishini asoslab bermoqda. Bu yondashuvga ko'ra, har bir diniy konsept o'quvchi ongida madaniy kontekstga bog'liq alohida konseptual struktura hosil qiladi [6:B,58].

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, "Masnaviy" va "Ilohiy komediya" asarlaridagi diniy-falsafiy leksika lingvistik jihatdan yetarli darajada qiyosiy o'rganilmagan bo'lib, bu esa mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi [7:B,64].

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, "Masnaviy" va "Ilohiy komediya" asarlarida qo'llangan diniy-falsafiy leksika o'zining semantik tuzilishi va kognitiv ifodalanishi jihatidan sezilarli farqlarga ega. Har ikki asarda "ruh", "ishq", "nur", "gunoh", "jazo", "najot", "jannat" va "jahannam" kabi konseptlar markaziy o'rinni egallaydi, biroq ularning lingvistik realizatsiyasi turlicha shakllanadi [1:B,24].

Rumiyning "Masnaviy" asarida diniy-falsafiy leksika ko'proq ramziy, metaforik va ko'p qatlamli ma'noga ega ekanligi aniqlandi. Masalan, "ishq" konsepti nafaqat

insoniy muhabbatni, balki ilohiy haqiqatga yetishish yo'lini ifodalovchi keng konseptual maydon sifatida ishlatiladi [2:B,39].

Dante Aligyerining "Ilohiy komediya" asarida esa diniy-falsafiy leksika qat'iy strukturaviy va ierarxik tizim asosida tashkil etilgan. "Jahannam", "A'rof" va "Jannat" konseptlari aniq bosqichli kosmologik model sifatida berilib, har biri qat'iy teologik ma'noga ega [3:B,46].

Kognitiv tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, Rumiyning asarida konseptlar dinamik va intuitiv xarakterga ega bo'lsa, Dante asarida ular statik va tizimlashtirilgan mental model sifatida namoyon bo'ladi [4:B,57].

Kontent-tahlil natijalariga ko'ra, "Masnaviy"da "ishq" va "nur" konseptlari eng yuqori chastotaga ega bo'lsa, "Ilohiy komediya"da "gunoh", "jazo" va "najot" konseptlari ustunlik qiladi. Bu holat har ikki asarning g'oyaviy markazi va mafkuraviy yo'nalishi turlicha ekanligini ko'rsatadi [5:B,33].

Umuman olganda, natijalar diniy-falsafiy leksika har ikki asarda ham nafaqat lingvistik birlik, balki murakkab kognitiv konseptual tizim sifatida faoliyat yuritishini tasdiqlaydi [6:B,61].

Muhokama. Tadqiqot natijalari tahlili shuni ko'rsatadiki, Sharq va G'arb mumtoz adabiyotida diniy-falsafiy leksikaning ifodalanish uslubi madaniy-falsafiy tafakkur bilan bevosita bog'liqdir. Rumiyning "Masnaviy" asarida til ko'proq ochiq, ramziy va ko'p ma'noli bo'lib, u o'quvchini ichki tafakkur va ma'naviy mushohada jarayoniga jalb etadi [1:B,28].

Dante ijodida esa diniy-falsafiy leksika aniq chegaralangan semantik maydonlar orqali ifodalanadi. Bu holat G'arb o'rta asr teologik tafakkurining tizimlilik va ierarxiyaga asoslanganligini ko'rsatadi [2:B,42].

Kognitiv yondashuv natijalari shuni tasdiqlaydiki, har ikki asarda diniy konseptlar inson ongida mental model sifatida shakllanadi, biroq bu modellar madaniy kontekstga bog'liq ravishda turlicha tuzilishga ega bo'ladi. Sharq modelida konseptlar oqimiy va transformatsion xarakterga ega bo'lsa, G'arb modelida ular barqaror va strukturaviydir [3:B,55].

Shuningdek, diniy-falsafiy leksikaning semantik tahlili shuni ko'rsatadiki, metafora ushbu asarlarda asosiy kognitiv vosita sifatida xizmat qiladi. Ayniqsa, "nur", "yo'l", "sayohat", "pastlik" va "yuksalish" kabi konseptlar insonning ruhiy evolyutsiyasini ifodalovchi universal metaforik modellar sifatida namoyon bo'ladi [4:B,49].

Umuman olganda, muhokama natijalari diniy-falsafiy leksikaning lingvistik, semantik va kognitiv jihatlari bir-biri bilan uzviy bog'liqligini va ularning madaniy-falsafiy kontekstga qarab turlicha talqin qilinishini ko'rsatadi [5:B,60].

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari asosida shuni xulosa qilish mumkinki, Jaloliddin Rumiyning "Masnaviy" hamda Dante Aligyerining "Ilohiy komediya"

asarlarida diniy-falsafiy leksika murakkab lingvistik, semantik va kognitiv tizim sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu leksik birliklar nafaqat badiiy ifoda vositasi, balki inson ongida konseptual modellarni shakllantiruvchi muhim kognitiv strukturalar hisoblanadi [1:B,29].

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, Rumiyning asarida diniy-falsafiy leksika ko'proq metaforik, ramziy va ko'p qatlamli semantikaga ega bo'lib, u insonning ichki ruhiy kamolot jarayonini ifodalashga xizmat qiladi. Dante ijodida esa ushbu leksika qat'iy ierarxik va teologik tizim asosida shakllangan bo'lib, gunoh va najot konseptlari aniq strukturaviy chegaralar bilan belgilangan [2:B,37].

Kognitiv tahlil natijalari diniy-falsafiy konseptlarning inson ongida madaniy va diniy kontekstga bog'liq ravishda turlicha mental modellar hosil qilishini tasdiqladi. Bu esa Sharq va G'arb tafakkur tizimlarida konseptual tafovut mavjudligini ko'rsatadi [3:B,46].

Shuningdek, tadqiqot natijalari diniy-falsafiy leksikaning universal kognitiv mexanizm sifatida metafora orqali ishlashini va insonning borliq haqidagi tasavvurlarini shakllantirishda muhim rol o'ynashini ko'rsatdi [4:B,52].

Kelgusidagi tadqiqotlarda korpus lingvistikasi va sun'iy intellekt asosidagi matn tahlil usullaridan foydalanish orqali diniy-falsafiy leksikaning yanada chuqurroq semantik va statistik tahlilini amalga oshirish mumkin [5:B,63].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
2. Fauconnier G., Turner M. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books, 2002.
3. Kövecses Z. *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
4. Eco U. *Semiotics and the Philosophy of Language*. Bloomington: Indiana University Press, 1984.
5. Nurmonov A. *Tilshunoslik nazariyasi*. Toshkent: O'zbekiston, 2017.
6. Sharipov A. *Kognitiv lingvistika asoslari*. Toshkent: Fan, 2020.
7. Alighieri D. *The Divine Comedy*. London: Penguin Classics, 2003.
8. Rumi J. *Masnaviy ma'naviy*. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
9. Иванов В. *Семиотика и культура*. Москва: Наука, 2016.
10. Alimov Sh. *Matn lingvistikasi va semantika*. Toshkent: Universitet, 2019.